

HOTARUL SATULUI. RECEPTAREA VALORILOR MULTIPLE ALE HOTARULUI ÎN SOCIETATEA TRADIȚIONALĂ

CAMELIA BURGHELE

Ideea de *hotar*, *limită*, *mărginire* trebuie să fi apărut în mentalitatea colectivă cu foarte mult timp în urmă, înainte chiar de conturarea și cristalizarea ideii de proprietate. "Ceva *este* în măsura în care are hotare. Actul *hotărârii* este actul ontologic suprem"¹, căci o lume a ființării nu poate exista într-un spațiu al neașezării în forme, într-un spațiu al indeciziei și al haosului. Ca reper pe scara evoluției umanității, *punerea între hotare* înseamnă ieșirea din haos și intrarea în cosmos (înțeles ca spațiu ordonat, univers bine delimitat), adică întâiul pas dinspre natură spre cultură. Situat la îngemănarea dintre cele două stări primordiale, haos și cosmos, microcosmul uman - lumea, satul, casa - resimte organic în prezența hotarelor tocmai acel semn al predominanței ordinii asupra haosului. Mai mult, în societatea tradițională "omul nu se comportă ca un spectator pasiv la acest spectacol cosmic, ci participă activ, cu mijloace mitico-rituale, la regenerarea cosmosului uzat și la restabilirea ordinii cosmice care este temporar (uneori ciclic) disturbată"². Printre aceste manifestări se numără și acele acte magico-ritualice care se performează la hotare și care statuează în mod clar caracterul de excepție al hotarelor, ca barieră (uneori chiar unica barieră) în fața intruziunii elementelor malefice, care ar putea disturba ordinea creată prin marcarea teritorială. Manifestări magico-mitice de tipul alungării răului la hotar prin incantații ritualice, procesiunile de ploaie sau abandonarea cămășii ciumei, finalizate la granița dintre sate, judecarea răufăcătorilor la hotare pentru a nu pângări spațiul consacrat din interiorul satului, sugerează amprenta specială lăsată în mentalitatea mito-folclorică de preexistența unor limite spațiale instauratoare de ordine.

"Apariția hotarului într-o astfel de lume echivalează cu actul de naștere al ființei. Abia o dată cu apariția lui se poate vorbi de cele ce sunt: de ape, pământuri, ceruri, planete, de plante, animale și oameni - de *lucruri*. Un lucru *este*, în mod absolut, câtă vreme persistă în hotarul lui, și el încetează să fie, o dată cu încetarea acestuia"³. Nu trebuie decât să ne gândim, de exemplu, la ceea ce a însemnat *limesul* roman în antichitate și felul în care aceasă noțiune a influențat spațiul cucerit de romani, influență ce se resimte și în zilele noastre prin încercuirea unui teritoriu al latinității.

Din moment ce actul de naștere al ființei se suprapune mental peste cel al mărcării hotarelor, este firesc ca între cei doi termeni să se stabilească o legătură indestructibilă. Un demers lingvistic încercuiește și mai profund lucrurile: "Termenul de *hotărâre* - ni se spune într-un excelent demers științific inițiat de Romulus Vulcănescu - a fost interpretat de istoricii vechiului drept consuetudinar românesc numai în accepția sa etimologică, ca un derivat din conceptul agrimensural *hotar*. În accepția sa primară, *hotărârea* desemna pentru majoritatea cazurilor rezultatul proceselor relative la fixarea hotarelor și a hotărnicilor. Cercetările etimologice complexe efectuate în ultima vreme ne relevă însă și un alt sens, relativ la tehnica unor rituri juridice străvechi: *judecata la hotare* ca o acțiune ce ținea de magia juridică a locurilor marginale"⁴. Consultând și Dicționarul Universal al Limbii Române, observăm valorizarea deosebită a ambelor sensuri ale termenului: "*hotărî*, *hotărâsc* - a pune hotar, a delimita (...): a stabili decizia, verdictul sentința, a destina, a menī (...)"⁵. *Hotărâre* se cheamă, deci, și a pune hotare, dar desemnează și o activitate specific umană, aceea de a lua decizii. Legătura dintre cele două aspecte lingvistice consolidează deci o punere în abis a alăturării *ființă* - *hotar*.

Aprofundând, cele două ipostaze - tranzitivă și intransitivă - ale verbului în cauză reliefează și acea capacitate, specifică doar ființei, de a hotărî nu numai lucrurile ce-l înconjoară, ci a se hotărî, în cele din urmă, pe sine însuși: "După cum a *hotărî* ca *fapt de a da hotare* se poate raporta fie la mine, fie la ceva din afara mea, se pot distinge următoarele moduri ale hotărârii: 1. a hotărî în privința sa (= a se hotărî); 2. a hotărî în privința unui lucru; 3. a hotărî în privința cuiva; 4. a hotărî în privința multora"⁶. Într-un proces de îndelungată decantare nu numai în plan lingvistic dar și în cel ontologic, omul a luat așadar asupra sa unele din atributele acestei

¹ Gabriel Liiceanu, *Despre hotar și hotărâre*, în *Viața Românească*, nr 2/1990, p. 15

² Andrei Oișteanu, *Motive și semnificații mito-simbolice în cultura tradițională românească*, București, 1989, p. 12

³ Gabriel Liiceanu, *op.cit.*, p.5

⁴ Romulus Vulcănescu, *Etnologie juridică*, București, 1970, p. 192 - 193

⁵ Lazăr Șăineanu, *Dicționar Universal al Limbii Române*, București 1996, p. 177

⁶ Gabriel Liiceanu, *op.cit.*, p. 17

întreprinderi primordiale, transferând o serie de calități din matricea marcării teritoriale, cadastrale, funciare, într-un registru personal: instaurarea hotarului, ca marcă a ordinii și ca prim semn al identității de sine, asupra ființei însăși, căpătând astfel poate pentru prima oară conștiința propriilor limite, a propriilor hotare: "În măsura în care, în toate aceste cazuri, hotărârea implică crearea permanentă a hotarului, modularea lui la nivelul libertății, se poate vorbi, acum pentru prima oară, de o plasticitate a hotarului. Ne modelăm pe noi și ceea ce este diferit de noi, luăm și dăm forme prin lumea nesfârșită de proiecte din care se alcătuiește viața noastră. Cu fiecare proiect și cu fiecare act împrăștiem în jurul nostru hotare. Ne hotărâm, hotărâm și ne lăsăm hotărâți"⁷.

Pe aceeași scară a devenirii umane, conturarea ideii de posesie a clarificat mult lucrurile. Prin marcarea unui anumit spațiu, prin trecerea lui formală într-un ansamblu bine definit sau prin parcurgerea lui fizică, omul a putut să-și subordoneze - cel puțin teoretic - spațiul, să-l ia în stăpânire. Mai mult, potrivit unei mentalități populare bine cristalizate, omul a avut dintotdeauna un sentiment de angoasă în fața necunoscutului; un spațiu o dată luat în posesie - chiar dacă mai ascunde încă în el teritorii abisale sau spații neguroase - devine o categorie ontologică a familiarului: prin numire și luare în stăpânire, spațiul devine o entitate controlabilă în bună măsură. Se impune așadar, într-o anumită etapă a evoluției umane, marcarea, limitarea spațiului, și, prin aceasta, închiderea lui simbolică. Pentru că spațiul închis devine mult mai ușor de supravegheat și, paradoxal, mult mai deschis cunoașterii. Mai ușor de apărut, el conferă individului acea securitate pe care o visează, generic, de la izgonirea din Eden. "Ceea ce caracterizează societățile tradiționale este opoziția pe care ele o subînțeleg între teritoriul pe care îl locuiesc și spațiul necunoscut și nedeterminat care îl înconjoară: primul este Lumea, (mai exact *lumea noastră*). Cosmosul; restul nu mai este Cosmos, ci un fel de *altă lume*, un spațiu străin, haotic, populat de larve, de demoni, de *străini*"⁸. În prelungirea acestei idei, fixarea, amplasarea și marcarea hotarelor a avut, în conștiința omului din popor, un ecou socio-economic și cultural aparte.

Hotărnicirea devine astfel, în ordine ontologică, pretextul consacării spațiului. O dată luat în stăpânire printr-o hotărnicire simbolică, spațiului i se atribuie calități speciale, ce țin de o anumită sacralitate. Beneficiind din plin de o localizare privilegiată, în interior, *intra muros*, spațiul sortit consacării se ordonează și se geometrizează în raport cu un centru simbolic și cu o limită exterioară. Documentele din secolul trecut vorbesc mult despre astfel de consacăriri: "Când se întemeia un sat, cel dintâi om bătea un par în pământ. În jurul parului se făceau casele": "Vatra satului se înconjură cu o brazdă; nimeni n-avea voie să-și pună casa înafara brazdei"; "La întemeierea unui sat se adunau oamenii la locul unde era fixată biserica. Se făcea slujbă și se sfințea locul satului viitor. Ciobanii satului pregăteau apoi masa. După masă, toți jucau jocul bătut, de la un loc de locuință la altul, zicând că au bătut parii satului"⁹.

Reflexul mitologic este extrem de bogat în mărturii despre eroii eponimi: cea mai cunoscută pare a fi ceremonia întemeierii Romei, despre care scrierile antice abundă în relatări. Ridicarea unei brazde exterioare care să delimiteze granițele viitorului oraș de către Romulus, dar și pedepsirea exemplară a lui Remus, care, luând gestul de întemeiere în derâdere a sărit batjocoritor această limită simbolică, profanând-o, sugerează nu numai calitatea de ceremonial dată *hotărârii*, dar și caracterul profund magic atribuit *hotarului*.

Privită dintr-o perspectivă mai largă, aria semantică a noțiunii de hotar acoperă cel puțin două sfere; așa cum remarcă toți cei care au studiat fenomenul și istoria așezărilor umane în spațiul românesc¹⁰, *hotar* se numește și granița efectivă a satului, linia de demarcație între două sau mai multe sate, dar și suprafața rămasă dintr-un sat în afara vetrei propriu-zise a satului¹¹. Perspectiva aceasta duală conferă hotarului un prestigiu unic, pentru că *hotarul* ca limită materială ultimă a satului este umanizat și apropiat imaginativ de locuitorul satului prin *locurile din hotar*, adică ceea ce în zona Meseșului înseamnă *pământurile, țarinile, holdele*¹². "Hotarul este

⁷ *ibidem*

⁸ Mircea Eliade, *Sacru și profanul*, București, 1992, p. 29

⁹ Adrian Fochi, *Datini și eresuri populare de la sfârșitul secolului 19, București, 1976, p. 137 - 138*

¹⁰ Meriți amintiri aici Romulus Vulcănescu, *Structura așezărilor*; Romulus Vuia, *Satul românesc din Transilvania și Banat*; Valeriu Butură, *Etnografia poporului român*; Andrei Oișteanu, *Mythos și Logos*; H.H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*; P. H. Stahl, *Eseuri critice despre cultura populară românească*.

¹¹ Pentru exemplificare: H.H.Stahl, P.H.Stahl, *Civilizația vechilor sate românești*, București, 1959, p. 11: "hotarul este granița care desparte un sat de altul, dar și toată suprafața cuprinsă între aceste hotare"

¹² Între anii 1997 - 1998 am inițiat o cercetare de teren în mai multe sate de pe teritoriul județului Sălaj, încercând să acopăr o zonă cât mai vastă (adică porțiuni și din zona etnografică Meseș, și din zona etnografică Sălaj - conform delimitării teritoriale sugerate de Ioan Augustin Goia în lucrările sale). La baza acestei anchete a stat un chestionar -- rezultat prin alăturarea mai multor chestionare tematice - alcătuit în așa fel încât el să servească cel mai bine scopului propus, adică adunarea unui material cât mai bogat, care, prelucrat, să poată da o imagine globală asupra ceea ce a însemnat sau înseamnă în această zonă organizarea magică a spațiului, mergând concentric, dinspre hotare, spre locurile cele mai marcate magic din interiorul satului sau a casei. Ancheta a scos la iveală o multitudine de credințe și practici magice legate de această temă - unele specifice acestei zone, și, deci, extrem de valoroase pentru

o prelungire a satului (vatra) și ține de spațiul comunal. Comunitatea satului se întinde dincolo de vatra sa, până în hotar¹³ sau, pentru a prelua o formulare (frecvent citată) aparținând unui informator a lui Ernest Bernea, "hotaru e așa, ca o-ngrădire ce cuprinde satu-ntreg. Hotaru nost e satu nost"¹⁴. O interesantă completare de "arheologie lingvistică" face Andrei Oișteanu, care subliniază că, în mentalitatea arhaică, hotarul care delimitează locuirea devine localitatea însăși: "Mulți dintre termenii care desemnează localitatea au ca rădăcină sau sunt înrudiți cu termeni care desemnează hotarul: vezi relația dintre alb. *fsat*, rom. *sat* (vechi rom *fsat* în Psaltirea Scheiană) și lat. *fossatum* = "șană, brazdă înconjurătoare"; dintre sl. *grad*, rus. *gorod* ("oraș"), și vechi sl. *gradu* = "zid, îngrăditură", rus. *ograditi* = "a îngrădi" (de unde și rom. *gard*, grădină, etc.); dintre celt. *dunum* ("ora"), engl. *town* ("oraș") și germ. *zaun* = "gard"; dintre lat. *urbs*, *urbis* ("oraș") și *urbo*, *are* = "a trasa brazda de împrejmuire", pe de o parte, și *orbis* = "cerc", pe de altă parte; dintre rom. *ora* și grec. *hora* = "terenul agricol din jurul localității".¹⁵

Definit astfel ca noțiune semantică, *hotarul* se integrează în perspective tot mai largi: văzut prin prisma socialului, el este un spațiu unificator, căci toți indivizii stabiliți între aceleași hotare au conștiința apartenenței de neam și măsura unui orizont comun, traductibil, în perspectivă cognitivă, într-un *weltanschauung* relativ identic: văzut ca spațiu economic, hotarul joacă un rol covârșitor în viața țaranului simplu: aici se găsesc locurile de muncă, pământul arabil sau țarina, fără de care omul satului nu și-ar putea câștiga existența; ca formă de proprietate, *hotarul* configurează apoi o dimensiune comunitară, căci fânețele, pădurile, pășunile aparțin în sens larg, tuturor.

Toate aceste virtuale taxonomii, care pot aborda noțiunea de *hotar* din varii perspective dau, însă, problemei, doar valențe sociologice. Privit astfel, ca spațiu economic, comunitar sau social, *hotarul* încercuiește un spațiu apropiat, familiar, confortabil, cultural, ce prefigurează oarecum spațiul și mai intim al curții sau al casei. Ecurile de poetică a spațiului¹⁶ surprind tocmai această organizare graduală, succesivă de cercuri concentrice în care locuirea se realizează plenar, iar integrarea umanului în cadrul material se consumă organic. O lărgire a perspectivei spre literatură - mai ales spre cea transilvană, ar putea aduce numeroase exemple¹⁷.

Hotarul închide între limitele sale satul întreg, adică atât vatra, cât și locuințele izolate, și pentru că hotarul devine astfel o prelungire spațială - dar și mentală - a satului, omul, în virtutea apartenenței sale naturale la sat, resimte o trainică consubstanțialitate și cu hotarul acestuia. Hotarul se constituie astfel într-o limită a ceea ce constituie condiția cotidiană a omului simplu, limită ale cărei pârgii sunt activate instantaneu de orice tip de violare, știrbind, astfel, încrederea omului în forța proteguitoare a hotarelor. Delimitarea aceasta - fie concretizată într-o îngrădire fizică, fie sugerată doar printr-un semn convențional - instituie deci un orizont mental, repercutat în conștiința individului: dincolo de hotar e necunoscutul, e străinătatea. "Hotarul închide o lume apropiată și deschide una necunoscută. Cine-l trece pierde, deci, încrederea și liniștea ce-o avea înainte"¹⁸, filozofează Ernest Bernea. Totul se reduce, gnoseologic vorbind, la un joc între *dincolo* și *dincoace*. Iar granița bine statuată între cei doi termeni-cheie ai imaginarului colectiv este, în sfera spațiului, *hotarul*. Este deci firesc ca, în credința populară, el să fie investit cu puteri magice, care să-l supradimensioneze axiologic. Într-o lucrare din tinerețe, P.H. Stahl surprinde exact acest caracter dual al hotarului, care glisează extrem de facil dinspre social spre magic, păstrându-și intactă marca individualizantă, aceea de limită: "*Les traces, une fois établis, acqueraient le caractère de frontières magiques: à l'intérieur, où vit le groupe humain, se trouve l'espace que la frontière doit protéger. l'ensemble du groupe villageois, la frontière est défendue par tout le groupe*"¹⁹

conturarea unei imagini individualizante a zonei, altele, regăsite și în bibliografie, deci integrând această regiune într-un circuit mai vast - dar a demonstrat, din păcate, și o anume schimbare de mentalitate a țaranului, datorată modificării profunde a condițiilor de existență din lumea satului. Valori tradiționale - spirituale sau materiale - au fost înlocuite cu altele, moderne, care nu se pliază însă perfect pe vechile tipare, lăsând în suspensie aspecte care altădată jalonau mentalitatea satească și lăsând cercetătorului un gust amar, cel al unei crize profunde în care se zbate satul contemporan. Nedorind însă o dramatizare, trebuie spus că oamenii rememorează cu plăcere momente din trecut, probând cu succes acea memorie culturală proprie lumii arhetipale, neuitând însă să sublinieze, în final: "dar asta se făcea demult, când eram noi tineri, că acum..." Ascultându-i pe bătrânii de la țară, ai impresia că doar atât a mai rămas din viața satului de altădată: plăcerea de a povesti a oamenilor simpli...

¹³ Ernest Bernea, *Spațiu, timp și cauzalitate la poporul român*, București, 1997, p. 39

¹⁴ idem, p. 40

¹⁵ Andrei Oișteanu, *Mythos și logos*, București, 1997, p. 161

¹⁶ H. Bachelard, *La poetique de l'espace*; Ernest Bernea, *Spațiu, timp și cauzalitate la poporul român*; A. Rapoport, *Pour une anthropologie de la maison*.

¹⁷ Ne gândim aici mai ales la scrierile lui Ioan Slavici, Liviu Rebreanu, Pavel Dan

¹⁸ Ernest Bernea, *op. cit.* p. 40

¹⁹ P.H. Stahl, *L'organisation magique du territoire villageois roumain*, în "L'homme, revue française d'anthropologie", XIII, nr.2, Paris 1973, p. 151

Amănuntul surprins de autorul citat - acela că hotarul era păzit de toți sătenii - devine foarte important în context: la fel se petreceau lucrurile cu trasarea hotarelor; toate lucrările scrise pleacă de la ideea preexistenței lor. Acestea au fost marcate incipient în vremuri imemorabile iar forma și perimetrul au fost transmise urmașilor pe cale orală; ulterior, ele au fost refăcute, sub atenta observație a întregii comunități, rezultatul definitiv făcând obiectul unor menționări exprese în acte oficiale. Faza inițială s-a pierdut însă; documentele abundă de hotare trasate mai recent, "după vechile hotare", "după bătrânele hotare din vechime" sau "cu toate vechile hotare pe unde au fost din vecii vecilor":

"Hotarele le știam noi, că o fost oameni bătrâni care o știut unde o fost și după ei o rămas urmași".²⁰

"Pământurile și hotarale le știm dă la părinți și dă la bătrâni".²¹

"Când m-o dus tata în hotar mi-o arătat că p-aici o fost hotaru ala vechi, pă care l-o știut și el dă la bătrânii lui".²²

O refacere de astfel de granițe, performată în scopul consfințirii lor scrise ori din pricini litigioase era, de bună seamă, dificilă. De aceea, obiceiul pământului spunea că la acest proces trebuie să participe tot satul, apelându-se astfel, salutar, la memoria colectivă. Cel investit cu puterea de a trasa hotarul mergea acolo însoțit de toți sătenii, de obicei într-o zi anume aleasă, și refăcea, pas cu pas, întreg traseul. "Cunoașterea întregului traseu aparținea, deci, satului, în totalitatea sa. Nu exista om care să știe întregul hotar, dar întregul hotar este știut de satul întreg"²³. Procesul acesta de hotărnicire, ca tehnică agrimensurală, era deci destul de clar: el se realiza pas cu pas, din semn în semn, până când se refăcea traseul inițial, lucru posibil doar în condițiile în care se beneficia de memoria întregii comunități.

Dimensiunile magice ale întreprinderii conturează în acest punct o matrice bogată de sensuri arhetipale. Marcarea limitelor se încarcă cu valențe ritualice, pentru că este vorba de o *re-facere* simbolică a frontierelor arhetipale, proces care, implicând umanul, conferă individului senzația unei puteri speciale, aproape demiurgice. Nu numai că individul - sau satul întreg - participă astfel la refacerea ordinii primordiale, dar se parcurge, pas cu pas, un traseu închis, care desparte categorii ontologice de o mare profunzime în mentalitatea arhaică: cunoscutul de necunoscut, familiarul de străin, posesiunea de nonposesiune. Trăsăturile pot continua, apoi, în perechi antinomice, diferențiindu-se specific la nivele tot mai adânci: "Spațiul *inter muros* este centrat și mărginit (hotărât), cultivat și cultural, locuit și ordonat, într-un cuvânt este un spațiu cosmizat (în sensul pitagoreic al conceptului Kosmos = univers bine orânduit. Pentru mentalitatea tradițională, ca și Haosul față de Cosmos, spațiul *extra muros* se definește prin negarea atributelor spațiului antinomic : el este ne-centrat și ne-mărginit (ne-hotărât), ne-cultivat (locus in-cultus) și ne-cultural, ne-locuit și ne-ordonat, într-un cuvânt, un *spațiu ne-cosmizat*".²⁴ În fapt, este o refacere a procesului mitic de tragere a brazdei, eveniment central al scrierilor eponime, la toate civilizațiile Europei. Astfel, "când se înființa un sat se trăgea o brazdă în jurul lui (...) ca să nu se apropie de el nici o răutate, să nu treacă de el boala sau ciurma, să nu cotopească nimeni pământul"²⁵.

Luarea în stăpânire se realiza, deci, prin reiterarea unui arhetip, prin performarea unui act ritualic care, prin participarea întregii colectivități căpăta valențe ceremoniale. Ideea de ceremonial este sugerată și de manifestările festive declanșate de această ocazie, manifestări performate la limita dintre magic și religios, analog sărbătorilor din lumea satului.

Primele semne de hotar au fost sugerate de însăși geografia locuirii: dealuri, culmi, ape, păduri, râpe, povârnșuri, dâmburi sau trecători care au delimitat natural anumite locuri de altele:

"Între Ceaca și Valea Hranei curge pârău Muncelului. Între Ceaca și Hășmaș este o cruce de piatră foarte, foarte veche, Crucea Roșie, sămn de hotar de când ne știm"²⁶

"Cătă Sâmpetru îi on pârău, cătă Sânmihai îi Piatra Dracului, cătă Miluani îi on hitan, on copac mare, lângă Dâmbu Hârtopii, și acela-i hotaru nost"²⁷

"Între Valcău și Iaz îi Râpa lui Ghenci, pă unde umblă noaptea strâgoii. Hotaru cătă Ratovei îi până la Pădurea Bradii"²⁸

²⁰ inf. Souca Reghina, Racăș

²¹ inf. Anica Gordea, Hida

²² inf. Ludovica Gui, Valcău de Jos

²³ H.H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, București, 1958, I, p. 117-118

²⁴ Andrei Oișteanu, *op. cit.*, p. 158-159

²⁵ Adrian Fochi, *op. cit.*, p. 137

²⁶ inf. Lucreția Ceaca, Ceaca

²⁷ inf. Anica Gordea, Hida

²⁸ inf. Ludovica Gui, Valcău de Jos

"Dân Marin, câtă Vălcău te duci până la Râpa Marcului, câtă Fizeș până la Pășune Fizeșului, câtă Crasna, până la Pădure Filereștilor".²⁹

Ulterior au apărut semne puse de mâna omului. Dintre ele, cele mai vechi trebuie să fi fost pietrele de hotar, pomii de hotar (*înfierați* sau *încrucțiți*), stâlpii de hotar (*înfierați* sau *îmbourăți* cu stema bourului Moldovei), iar apoi troițele de hotar³⁰. Despre momentul îndepărtat cronologic al unei mărci primordiale cu pietre, moment aureolat de mitologie, se vorbește mult în literatura istorică: Xenofon nota că "În Moesia, grâнарul zeiței Ceres, câmpurile erau separate de pietre, ceea ce dovedește munca familială sau individuală a ogoarelor tribale", iar Galen amintește în *De simplicis* de pietrele de hotar trace din Sciția, de pe marginea Pontului Euxin".³¹

Pietrele acestea de hotar jucau un rol aparte în ritualul jalonării frontierelor; dincolo de valențele lor agrimensurale, ele aveau o valoare sacră, simbolică, menținută în timp. Încărcate de "mistere și incantații", ele nu puteau fi deloc confundate cu pietrele comune. Mai mult, pietrele de hotar jucau rolul unor indicatoare de direcție; prin forma și amplasarea lor, ele indicau sensul parcurgerii frontierelor în așa fel încât închiderea spațiului să fie corectă. În urma unor multiple informații de teren, H.H. Stahl descrie o astfel de piatră de hotar, ca fiind o piatră mare, cu trei sau mai multe muchii, și cu o față mare, lată, numită *pravăț*, așezată în așa fel încât pravățul să indice direcția în care, mergând cu piciorul, se ajunge la o a doua piatră, unde operația de descifrare a sensului se repetă³². Pietrele de hotar realizau deci adevărate hărți terestre, care, decodificate corect, reliefau o incintă închisă și bine delimitată. Găsirea sensului corect de parcurgere devenea importantă nu numai pentru simplificarea și clarificarea procesului, ci avea și rațiuni juridice, căci hotarul trebuia stabilit astfel încât să nu taie un alt hotar, iar părțile rezultate să nu se suprapună, ocolindu-se astfel posibilele litigii.

Alături de pietre, des întrebuițate erau țărșii sau stâlpii - de unde și denumirile regionale ale acțiunii, acelea de *stâlpire* - sau copacii crestați sau însemnați (acestor semne, cu valoare preponderent juridică, Romulus Vulcănescu le-a dedicat un capitol întreg³³). Troițele, adevărate "coloane ale cerului" în viziunea aceluiași cercetător, "delimitează hotarele dintre moșiile satești ca zone de separare rituală a puterii fizice și morale a comunității satești"³⁴, având o pronunțată valoare magică.

Hotarele o dată fixate, conturau adevărate dimensiuni emblematice. Configurația lor se imprima adânc în memoria posesorului, dar și a colectivității: "bătrânii trăgeau de cap pe cel mai tânăr din cei de față ca să țină minte cum și când s-a așezat acel hotar, apoi le dădeau bani de argint"³⁵. Și pentru că tradiția creștină spune că orice început trebuie sfințit de preot, aceeași sursă amintește: "Preotul citește molifta, iar oamenii stau cu mâna întinsă pe pietrele ce se vor înfige, apoi jură că nu le vor atinge niciodată"³⁶. Performarea ritualului creștin sporește valoarea intrinsecă a pietrei de hotar, căci astfel ea devine substitutul cărții sfinte pe care se jura în cazuri extreme. Intruziunile cultice nu elimină însă dimensiunile magice protectoare ale momentului. Numeroase informații menționează obiceiul îngropării de cărbuni sau tăciuni sub pietrele de hotar, ca semn al jurământului și luării în posesie. Cărbunii - reminiscențe palpabile ale focului sacru, marcă a metamorfozelor terestre sau ingredient nelipsit din descântecele tainice cu rol apotropaic - aveau probabil menirea să asigure contagiunea hotarelor cu ceva din sacralitatea focului sau să anihileze posibilele acțiuni răuvoitoare.

Pentru spațiul de la poalele Meseșului se pot cita variate semne de hotar, a căror perenitate a lăsat amprente nu numai materiale în viața cotidiană a țăranului, dar s-au constituit, în timp, în adevărate "embleme" tacite pentru ideea de hotar. *Pietrele late, dolmele, răzoarele, duleauăle, țareapii, țărșii, mejiile, mnezuniile, mezurele, răchițele, florile de soare, pozdările de cânepă ori tufele de păducel, spini, ruji sau sânjer*, selectate pentru rezistența lor în timp, sunt automat asociate acum în memoria colectivă a satului tradițional cu utilitatea lor ancestrală: cea de mărginire, de trasare a unei limite. O astfel de utilitate bine delimitată, oarecum specializată și fixată în temporalitate slujește benefic și scopului juridic al amplasării lor: acela de a fi respectate în mod tacit de către întreaga comunitate, fără o avertizare prealabilă. Or, situarea acestor însemne de hotar în orizontul cultural al societății, asigurându-li-se rezistența în timp prin transmiterea din generație în generație în interiorul acestui orizont cultural, face posibilă realizarea acestui deziderat în comunitățile satești: respectarea regimului juridic al hotarelor.

²⁹ inf. Viorica Chirilă, Marin

³⁰ despre vechimea lor vorbește Nicolae Iorga în *Istoria românilor prin călători străini*, București 1928

³¹ cele două mărturii sunt citate de Romulus Vulcănescu în *Coloana cerului*, București, 1972, p. 81-82

³² H.H.Stahl, *op cit.*, p. 116

³³ Romulus Vulcănescu, *Etmologie juridică*, București, 1970, cap. "Semnele juridice populare", p. 117-166

³⁴ Romulus Vulcănescu, *Coloana cerului*, București, 1972, p. 161

³⁵ Adrian Fochi, *op. cit.*, p. 128

³⁶ *ibidem*

Siguranța cu care vorbesc oamenii despre aceste semne de hotar, chiar dacă puțini dintre ei au mai asistat la astfel de mijloace de hotărnicire, este sugestivă.

Abordând într-un alt context "practicile de întemeiere", Ion Ghinoiu arată că prin "bătutul parului" la întemeierea vechilor așezări "adăpostul devenea sacru"³⁷, inițiind acea "consacrare" a locului de care vorbea P.H. Sthal. Baterea țăruiului în țarină sau fixarea pietrei de hotar nu fac decât să extrapoleze această acțiune la hotarele satului, conservând astfel întreaga încărcătură magică a momentului.

Vorbind despre valențele multiple ale hotarului în conștiința țărânului român, nu trebuie uitată încă o dimensiune: cea juridică. Obiceiul pământului, legea nescrisă a comunității satești considera hotarul o instituție de drept cutumiar fără de care nu se puteau rezolva multe aspecte litigioase. Hotarul era perceput, de aceea, el însuși ca un semn juridic, ce nu se supunea bunului plac al fiecăruia în ceea ce privește modificarea lui. Consfințit în fața comunității satești sau în prezența locuitorilor a două sate vecine, în fața preotului și ulterior a notarului, hotarul trebuia respectat. Nerespectarea lui, mutarea pietrei de hotar sau depunerea unor mărturii false în problema restabilirii granițelor atrăgeau după sine nu numai judecăți aspre, dar și oprobiul public.

Cealaltă accepțiune a ideii de hotar, ca moșie a satului și ca spațiu comunitar generează și ea multiple reprezentări mentale. Întâi de toate, practica agricolă a arătat oamenilor că de-a lungul hotarelor sunt locuri mai bune, rodnice, mănoase, și altele mai rele, sărace și sterpe. Dihotomia s-a extins însă, și dintr-o viziune tipică magiei protectoare, țărânul deosebește locurile bune și locurile rele și din punctul de vedere al încărcăturii lor cu sens. Ne găsim aici în plină "geografie mitologică a țărânului român", când orice element al peisajului poate fi potențat magic și încărcat cu valoare simbolică, așa cum reliefa Lucian Blaga viziunea arhetipală românească asupra spațiului (*Elogiul satului românesc*). Drumețul neavizat nu le percepe, căci ele nu sunt marcate distinct, dar oamenii locului le cunosc și le respectă potențialul magic.

Locurile bune sunt considerate, în general, locurile unde pământul este efectiv cultivat - deci ogoarele prin excelență rodnice și mai ales consacrate anual prin stropirea simbolică cu aghiazmă, de Rusalii, sau prin alte practici magice protectoare asupra cărora vom reveni în continuare, spațiile din jurul răstignirilor și a troițelor de hotar, profund marcate de amprenta religiosului și anumite "enclave" sălbatice, virgine, nepângărite de prezența unor ființe fabuloase din folclorul local sau chiar de oameni, zone care amintesc de o mitologie a unui spațiu arhetipal, de început de lume, prielnice rodirii unor plante miraculoase, multe dintre ele având un rol profilactic special în coordonatele medicinei populare sau a descântecelelor, altele dovedindu-se de o mare eficacitate în combaterea strigoilor sau a altor duhuri necurate:

*"Înainte dă Rusalii meream la hotar s-aducem rug să-l punem la poieți, da nu era bun numa rug dânc hotaru cel mai dă dăparte, că acolo nu s-auzeu cocoșii"*³⁸

*"Culegeam rug dânc hotar, de unde nu cântă cocoșii, că locu unde nu cântă cocoșii îi ferit dă strâgoi și dă iele, că unde cântă cocoșii, acolo umblă și strâgoi"*³⁹

De un ecou mult mai pregnant în memoria satului s-au dovedit a se bucura - probabil prin pitorescul și emoția indusă de rememorări succesive, uneori din generație în generație - *locurile rele*. Puternic potențate negativ, conturând o sferă propice magicului și fabulosului, cu multiple conotații folclorice, *locurile rele* erau, în mentalitatea tradițională, spații imaginare care au găzduit la un moment dat evenimente fantastice, cu protagoniști malefici - jocul ielelor, cearta strigoilor sau a strigoaicelor, metamorfoza unor oameni în strigoi, lupi sau câini - locuri dosnice pângărite de oameni - prin săvârșirea unor crime sau a altor nedreptăți și fărâdelegi, ascunderea unor comori în scopuri necurate, performarea unor acte rituale de magie neagră - ori colțuri naturale care, prin forma lor, sugerează lăcașul unor ființe supranaturale: gropi și râpe, pârauri repezi, coaste povârnite acoperite cu spini.

Interesant este că, în mentalitatea colectivă a locuitorilor din zona cercetată, aceste locuri, chiar dacă predispuse oarecum "natural" maleficului sunt, teoretic, inerte. Ele sunt activate magic în momente aleatorii, nefaste și neștiute dinainte, când un anume resort mental, cu rădăcini arhaice în sensibilitatea țărănească se pune brusc în mișcare, suprapunându-se peste un tipar spațial, umplându-l cu sens. Ne aflăm în fața unei manifestări spirituale proprii imaginarului colectiv din această zonă etnografică, un fenomen ce face - în opinia noastră - pereche antinomică cu *consacrarea* unui spațiu ales, în concepție eliadescă. Căci dacă acea consacrare însemna atribuirea unui sens sacral unui spațiu privilegiat, astfel încât el să fie apoi propice instaurării umanului acolo în toate manifestările sale, de această dată asistăm la umplerea cu sens malefic a unui spațiu marginal, lipsit de puritate fie printr-o pângărire umană prealabilă, fie printr-una naturală. Este deci o consacrare *a rebours*,

³⁷ Ion Ghinoiu, *Casa românească. Plecarea și sosirea sufletelor* în Ethnos nr. 1/1992, p. 74

³⁸ inf. Reghina Souca, Racăș

³⁹ inf. Lucreția Ceaca, Ceaca

resimțită oarecum ca un pol de echilibru față de spațiile valorizate pozitiv, un soi de spațiu tenebros care poate îngloba manifestări spirituale oarecum necontrolate, stihiale, primitive.

Generic, conotațiile negative ale acestui gen de spațiu pot fi activate prin călcatul, în necunoștință de cauză, în *urmă rea*, un substitut imaginar al unei porți deschise spre o lume a maleficului fabulos⁴⁰:

*"Urma rea și un loc în care să fac fuioare de vânt și vârtejuri și acolo trebuie să-ți faci cruce și nu-i bine să calci acolo. că dacă calci, te iluiește dracu' și te poartă, îți ia mințile și te pune să faci rele. Când ajunși în locurile rele dă-n hotar, poți călca în urmă rea. Așa îi părau Butușoaii, în Trei Stani, că acolo-și face dracu joc și face balamuc și dacă nimerești și calci în urma aia a diavolului, te poartă toată noaptea."*⁴¹

*"Odată, când s-o dus Dăniloaia la temeteu uo dus străgoii că o călcat în urmă re, și nu s-o-ntors până când o cântat cocoșii. Uo purtat toată noapte pân spini. Că poți călca așe, câteodată, în urmă re, ș-atunci te poartă năcuratu' până când cântă cocoșii."*⁴²

*"În hotar sânt locuri rele, unde umblă duhuri năcurate și te poartă toată noaptea. Așe-i aicea la noi ulița Bozni, că acolo mulți o pătî de i-o purtat așe, și o zâs că o auzât tătă noapte heghezi."*⁴³

*"La râpa Marcului, acolo, cătă Strâmtori, is niște tăuri și s-auze hegheadă. S-o și pus acolo răstânire, că acolo-i loc cu străgoi. Și-n iasta parte, în pășune dă la Fizeș, mi s-o părut că vād un uom mare cât on brad și-mi tăt făceam cruce că m-am temut că-i străgoi. Atunci nu trăbă și zăci nimic că-ți ie graiu. Tăt acolo pă pășune Fizeșului o vādut și Dăniloaie două lumini, două albețe, da' nu s-o putut apropie dă iele că tătă noaptea uo purtat pân râpe și pân spini. Că așe-i când calci în urmă re"*⁴⁴

*"Acolo în hotar, cătă Vălcău, este o râpă afundă, râpa Marcului, unde zăceu bătrânii că sânt străgoi care umblă noaptea, că acolo-i loc tare rău"*⁴⁵

*Pă drumu' cătă Iaz este o râpă, râpa lui Ghenci, care n-are fund, și d-acolo ies străgoii. Da' străgoii să preumblă da roata pă lângă râpă, că să vād acolo urme dă copite. Si dacă te prinde p-acolo noaptea, și calci înt-o urmă dă copită d-aceie, că ace[ia]-i urmă re, atunci să suie în spate la tine și te călăresc tătă noapte pân spini și pân ruji, dă nu mai iești bun dă nimica dimineața. Trăbă și-ți faci cruce când te duci p-acolo, că acolo s-o pus răstânire și te poți închina"*⁴⁶

Acea investire cu substanță magică a hotarului care face ca linia de demarcație să joace în viața țaranului rolul unei adevărate instituții socio-magice determină, deci, o serie de dihotomii: nu numai că locurile din hotar sunt bune sau rele în funcție de umplerea tiparelor cu sens pozitiv sau negativ, dar efectul se repercutează indirect și asupra "componentelor" lor; *rugul* luat din enclavele nepângărite ale hotarului are efect apotropaic, dar în zone lipsite de o puritate ritualică crește, de exemplu, *bureana urii*, des folosită în incantațiile sau practicile răuvoitoare: *"În hotar crește bureana urii, dă să folosește la vraciuri. Ace[ia] dacă o iei dă-n hotar și lovești pă cineva cu ie, în veci nu mai îi uom, că nici bureana nu să uită-n veci la soare"*⁴⁷. Deseori, pământurile satului erau marcate prin tufe de *sânger*, roșiaticice, inconfundabile cu alte plante - și folosite tocmai de aceea ca marcă de hotar: *"Cu sânjer dacă lovești iosagu', tăt să umple dă sânje și să betejește"*⁴⁸ cred, însă, țaranii.

Chiar și pământul luat din anumite suprafețe din hotar, la momentul oportun, poate servi consumării unor acte de magie: *"Pă Drongoaia u-am vādut io când o măs în hotar, îmbrăcată în haine negre, și o luat într-on canceu țărănă dă unde o stat popa când o sfințit apa, la Rusalii, în fața restenirii; că ducea țărăna asta acasă și făcea vraciuri, că era moașe"*⁴⁹.

⁴⁰ în mentalitatea populară, conceptul acesta de *urmă rea* trebuie pus probabil în legătură cu cel de *ceas rău*. Încercând să vedem în ce măsură se mai uzează de descânțece într-o terapie magică în satul sălăjean, am obținut o serie de informații despre un misterios *ceas rău*, în care poți să te afli independent de voința ta și să faci lucruri grave, de exemplu să deochi pe cei din jurul tău, provocându-le diverse maladii (care nu se pot remedia, evident, decât tot magic). Ni s-a părut atunci interesant accentul special pus pe ideea incapacității organice a omului de a se opune acelui moment nefast; "tot omu deoache-ntr-un ceas - ni s-a spus atunci - da nu știe când". Cred că cei doi termeni ai ecuației - *urma rea* și *ceasul rău* - ar merita să fie puși în relație, în încercarea de a decupa aceea secvență din mentalitatea colectivă care să reliefeze cât de mult credea țăranul în puterea destinului de a-i influența viața. Omul, cu puterile sale limitate, nu poate interveni la un astfel de nivel. Singura încercare de ocolire a acestor manifestări nefaste vine dinspre învățătura creștină: repetarea semnelor sfintei cruci.

⁴¹ inf. Lucreția Ceaca, Ceaca

⁴² inf. Anica Gordea, Hida

⁴³ inf. Mărie Blaga, Fizeș

⁴⁴ inf. Ioan Chirilă, Marin

⁴⁵ inf. Mărie Huluban, Marin

⁴⁶ inf. Ludovica Gui, Vălcău

⁴⁷ inf. Huluban Mărie, Marin

⁴⁸ inf. Mihai Șandor, Marin

⁴⁹ inf. Reghina Souca, Racăș

Magia, se știe, pentru a se putea manifesta plenar în variatele-i formule, are nevoie de un cadru spațio-temporal aparte, care să-i furnizeze acel climat special, propriu desfășurării ritului. Un astfel de loc ocupă, în acel cadru, hotarul, luat în accepțiunea sa de limită, de demarcație între două lumi diferite: "magia se practică la hotarul dintre sat și ogor, pe pragul casei, lângă cămin, în cimitir (...)"⁵⁰. Mentalitatea populară a reținut din matricea vastă a accepțiunilor semantice ale noțiunii de *hotar* atât seme pozitive - pe care le-a cuplat automat cu manifestări de magie benefică, închipuind hotarul ca limită exterioară, la demarcația căreia să se oprească toate manifestările malefice care ar putea amenința cu penetrarea graniței dinspre exterior și ar putea astfel pângări sau altera lumea satului - dar a reținut într-o și mai mare măsură semele negative - dintre care *a despărți și departe de casă* ocupă un loc central. Făcând, momentan, abstracție de orice diferențieri spațiale succesive, hotarul are, întâi de toate, calitatea de a despărți, iar printr-un mecanism simplu al gândirii empirice, aplicând legea similarității (teoretizată de Frazer și preluată în toate cercetările de magie), această calitate se poate transfera și asupra umanului, despărțind, de exemplu, destinele:

"*Vraciurile și legămintele să fac între hotară ori între țarini, așa zăcea Onișoia ce bătrână*⁵¹. *Ea lua urma și marea între hotară. După ce le lua urma, marea între hotară și le făcea acolo vraciuri că zăcea să să dăspartă uomu dă femeie cum să dăspărțesc hotarele și să nu să vază cum nu să vede țarina una cu alta și hotaru unu cu altu*".⁵²

"*Întră hotare-s mai dă leac dăscântecele, că acolo făcea și Onișoia, marea între hotară și acolo dăscânta și acolo îngropa capu dă ghină*".⁵³

"*Dacă era cineva beteag rău, atunce Onișoia lua on cocoș, îl băga su postavă și-i tăie capu. Așe mi-o făcut și mie. Da' capu-l tăie întră hotară, acolo unde să dăspărțesc țarinile, că acolo umblă năcuratu'. Și-o îngropat acolo în hotar capu' cocoșului și dup-aceie și cocoșu mort, că zăce că așe-l plătește pă năcuratu' și așe scoate rău' dâu uoamini*".⁵⁴

Celălalt semn, al depărțării de casă, face ca hotarul să fie mai slab potențat magic pe o scară valorică imaginată de mentalitatea colectivă. Intervine aici, din nou, acea organizare internă, de spații precis ordonate, a universului satului tradițional. Fără să detaliem, se știe că într-o concepție arhetipală primul univers al omului este totuși, casa, văzută ca un *centrum mundi*, sau, lărgind orizontul, vatra satului. Ele joacă, ca spații consacrate prin excelență, rolul de Centru, prin care trece o *axis mundi* imaginară, în funcție de care se organizează apoi orizonturile de cunoaștere și de percepție ale individului. Valorizarea magică maximă a unui astfel de spațiu trebuie văzută ca un reflex natural al însăși ideii de Centru, și, deci, de topos protejat de un maximum de frontiere - unele naturale, altele instituite prin procedee magice. Din Centru, organizarea spațială se realizează în valuri concentrice spre exterior⁵⁵, într-un soi de *pattern* mental, trecându-se prin cercurile concentrice ale curții, grădinii, țarinilor, pășunilor, fânețelor, hotarelor, încărcătura magică diminuându-se spre exterior tocmai în ideea unei protecții maxime a Centrului. Este firesc, deci, ca spațiul din hotar și hotarul propriu-zis să fie resimțite ca locurile cele mai indicate pentru alungarea răului și înmagazinarea lui sau pentru consumarea unor acte malefice, pângărirea acestui spațiu având un efect mai slab repercutat asupra centrului.

Perceput ca o dimensiune spațială aparte, aflat prin excelență la limită, limitând spații mult mai largi, constant distanțate de Centru, hotarul servește, oarecum ideatic, la încorporarea răului latent, pe care performerii specializați ai unor ritualuri magice îl pot exterioriza, alunga și izola departe de Centru. De aici - multitudinea de practici magice care se pot consuma la hotare, darși resimțirea hotarului ca spațiu potențat magic, unde acte ce privesc individualul sau socialul se pot desfășura nestingherite.

⁵⁰ Henri Hubert, Marcel Mauss, *Teoria generală a magiei*, Iași, 1996, p. 60

⁵¹ Această vrăjitoare cunoscută în mai multe sate din bazinul Crasnei era deosebit de temută și de căutată pentru descântecele, vrăjitoriile și practicile de magie neagră pe care le cunoștea. În momentul efectuării anchetei femeia murise de mai mulți ani, dar oamenii ezitau încă să vorbească sau vorbeau cu reținere despre ea.

⁵² inf. Măria Huluban, Marin

⁵³ inf. Ana Chirilă, Marin

⁵⁴ inf. Viorica Chirilă, Marin

⁵⁵ Viziune dezvoltată nu numai de filozofie - Lucian Blaga, Mircea Eliade - dar și de etnologie: Valer Butură, *Cultura spirituală românească*; Andrei Oișteanu, *Mythos și Logos*; H.H. Stahl, *L'organisation magique du territoire villageoise romain*.

THE VILLAGE BORDER. THE PERCEIVE OF THE “BORDER” NOTION IN THE TRADITIONAL SOCIETY

(Abstract)

According to the concentric structure, in the ancient time it was considered that traditional village, having its sacred places-Hearth, Farm, Church, Cemetery, Well-is defended from magic point of view by mischievous spirits or malefic appearances; this “built” concentric barriers, larger and larger, that seemed to be real shields against the dark Unknown. The first circle is constituted by gardens and fences between village and land, the second (i.e. of the land) for tilled lands, meadows, hay fields, forests and the third, of the barriers between villages. Essential for the traditional village thinking, those representations had an influence on the spiritual profile of the traditional society, generating new customs, traditions, beliefs and practices. In such a context this approach tries to give sense to the notion of “border”; for such a purpose we appeal to information from Sălaj district.

The magic size of the border is very important in the traditional mentality. The border is like a “magic barrier” stated Paul-Henri Stahl to protect the spaces within. So it is regarded as a “storeland” capable to store the Dark, because here are “send” in a symbolic way, the diseases, the evil eye, ghosts.

This approach is a kind of a preamble to a more complete study based on interviews in Sălaj district, in order to reveal the whole magic dimension of border.

